

A lengyel katolicizmus és a totális állam

Az alábbi fejtegetések egy közép-európai nem-hívő baloldali gondolkodó időszerű elmélkedései vallás és humanizmus viszonyáról és a kettőt közösen fenyegető „totalitárius” veszélyről. Egerszersmind elgondolkoztató dokumentumai annak is, mennyire másképp fejlődött 1945 után a lengyel katolikus egyház, mint a magyar.

Michnik nevét olvasóink már a Magyar Füzetek első számából, azóta pedig az elmúlt évek lengyel történelméből ismerhetik. E kötet összeállításakor (1984 koranyarán) már két és fél éve ült börtönben mint az ellenzék egyik vezetője. Az általános amnesztiával került szabadlábra. Az alábbi szövegek 1977-ben lengyelül és 1979-ben franciául megjelent munkáiból valók, amelyek az egyház és a baloldal közti „dialógus” problémáit feszegették. A közölt részek a francia kiadás (L'Église et la gauche, Seuil, 1979) 10., 20–22., 170., valamint 97–117. oldalairól valók.

A katolikus egyház és a szocialista mozgalom között a XIX. századi kezdetkor igen rossz volt a viszony. Kölcsönös ellenségesség uralkodott. (...) Az Egyház szemében a szocialista mozgalom programja a természetes isteni jog-

rend elleni támadás volt és az erkölcsi nihilizmus meghirdetése. A szocialisták annak idején jót nevettek e kifogásokon, amelyek azonban a szocializmus nevében elkövetett bűnök ismeretében ma már nem is tűnnek olyan képteleneknek. A szocialisták a maguk részéről azért haragudtak az Egyházra, mert az ellenséges volt a társadalmi reformokkal szemben, szoros kapcsolatokat tartott fenn az evilági hatalmasokkal, mindenben uralkodni akart a laikus élet felett, s semmi türelemmel nem volt a vallásilag elhajlók vagy a nem-hívők iránt. Az Egyház politikai szerepével való elégedetlenség a szocialistáknál végülis általános ellenségességgé vált a vallással mint olyannal szemben, s elvi ateizmusba torkollott. Marx például a fennálló rend ideológiai igazolását látta a vallásban, s ez utóbbit kizárólag hamis tudatként elemezte. (...)

*

A (lengyel) laikus értelmiség jelentős részében a háború utáni reformok összekapcsolódtak a társadalmi és kulturális elmaradottság felszámolásának és az igazságos, modern, toleráns és demokratikus Lengyelország megvalósításának reményével. Ehhez az elképzeléshez alapvetően hozzátartozott az Egyház és az Állam szétválasztása. Ezért találkozott minden, e szétválasztás szempontjából kedvező jogi reform a laikus (= nem hívő) baloldali értelmiség egyetértésével. Ugyanez érvényes a polgári házasságra és válásra vonatkozó 1945. évi törvényekre is.

A püspöki kar ellene volt ezeknek a törvényeknek. Hozzá kell tenni, hogy a püspöki kar nemcsak a katolikusok válása ellen tiltakozott, – ami érthető lett volna – hanem minden, akár nem-katolikus lengyel állampolgár válása ellen is. A nem-hívők szemében a probléma egyszerűnek látszott: az Egyház privilegizált helyzetét védte. Ezért „kellett” a baloldali értelmiségnek egyetértenie a kommunisták vallásellenes politikájával.

Szerintem azonban a probléma se nem egyszerű, se

nem kézenfekvő. A kor politikai fejlődése arra mutat, hogy e jogi aktusok célja nem egyszerűen az Egyház és az Állam szétválasztása volt, hanem az Egyház alárendelése az Államnak, és ezáltal hosszabb távon egy ateista nemzet létrehozása. Az Egyház alárendelésének szándéka csak részét képezte annak a politikának, amely az egész társadalmat akarta a rendszernek alávetni, és a társadalomban mindent, ami független és autonómiára képes, meg akart semmisíteni. Másképpen mondva, a totalitárius politika kezdete volt.

Azt mondhatná valaki, hogy az Egyház és az Állam szétválasztása mindig pozitív jelenség, még ha az azt bevezető hatalom nem is rokonszenves nekünk. Erre azt válaszolom, hogy alapvető különbség van a közélet „laicizálásának” és „ateizálásának” szándéka között: az előbbi azt jelenti, hogy az Állam a vallást az állampolgárok magánügyévé teszi, míg az utóbbi egyet jelent az Egyház és a vallás felszámolásával. Sőt hozzátenném: az Egyház és az Állam szétválasztásának a lényege az, hogy az Állam leválik az Egyháztól, nem pedig az, hogy az Egyházat az ateista hatóság engedelmes eszközévé alacsonyítja le (mint ahogy ez például a Szovjetunióban történik). Az Egyház és az Állam valódi szétválasztásának feltétele a vallás gyakorlásának teljes szabadsága. A szétválás azt jelenti, hogy a nem-hivők nem lesznek többé másodrendű állampolgárok, de legkevésbé sem jelenti azt, hogy most a hívők válnak azzá. Nagy hiba a laicizálást a hivatalos „marxista–leninista” ideológiai propagandával, annak sztálinista gyakorlatával azonosítani. Ez az ún. tudományos ideológia a hivatalos államvallás minden jegyét magán viseli. Ha az Állam közömbös akar lenni a hittel szemben, akkor ugyanígy közömbösnek kell lennie a Párt, a Történelem és a Haladás kis istenségeivel szemben is.

Jean-Marie Domenach kitűnő meghatározása szerint „a szigorúan vett laicitás összeférhetetlen azzal, hogy

bármely gondolati rendszer birtokába vegye az Államot.” Domenach szerint a laicitás „védelmet jelent mindenkinek, hívőnek és nem-hívőnek egyaránt, a totalitárius filozófiák ellen”¹.

Domenach meghatározásához nem tudok semmit sem hozzátenni. Ami pedig a lengyelországi vitát illeti, a baloldaliaknak, akik mind átestek a marxizmuson, gondolniok kellene arra, hogy az igazság „mindig konkrét”. Az 1945-ös illúziók érthetőek, ám semmiképpen sem lehet megérteni azokat, akik ma, harminc év múltán is megragadtak ugyanezeknél a téziseknél. Másképp mondva: bizonyos gondolatok értéke nem független a helyzettől, amelyben kimondják őket. A 2. köztársaság idején például az antiklerikalizmus (nem a valláselleneségről beszélek) a haladásra és a demokráciára való törekvést fejezett ki. Némi lelkifurdalással olvasom ma Stefan Wyszynski abbé – Lengyelország későbbi prímása – háború előtti írását: „a lengyel értelmiségiek előkészítik a talajt a kommunisták, és a vérpadot a maguk számára”. Mégis úgy gondolom, hogy az Egyház politikai gyakorlatával szembeni ellenállás a laikus baloldal részéről észszerű és érthető volt. De egészen más értelmet nyert ugyanez az antiklerikalizmus, amikor az Egyház ellenállásba lépett a társadalom szellemi életének állami kisajátítása ellen.

Ami tegnap még haladó és demokratikus volt, a szabadságot és a türelmet szolgálta, az új helyzetben az obskurantizmus eszköze lett, és megnyitotta az utat az erőszak és a korlátolt fanatizmus előtt. Erről sohasem volna szabad megfeledkeznie a laikus baloldalnak – amelybe e sorok szerzője is tartozik. Anélkül, hogy tudtuk volna, a totalitárius hatalom eszközévé váltunk, ez a hatalom pedig idegenből kapott megbízással és segítséggel a lengyel nép romlására tört. Amíg ezt világosan és nyíltan be nem valljuk, nem számíthatunk a tőlünk eltérő életrajzzal rendelkező emberek megértésére és bizalmára.

Lengyelország hercegérsekének álláspontja (a totalitarizmus által felvetett új problémákkal kapcsolatban) az 1974-ben elhangzott és még ugyanabban az évben Rómában kiadott „Szent Kereszt” szentbeszédekből rekonstruálható. Wyszynski ezekben hangsúlyozta egyetértését a *Pacem in terris* enciklikával, és emlékeztetett is annak néhány alapelvére:

„Minden ember értelemmel és szabad akarattal felruházott lény. Ebből következik, hogy jogai és kötelességei vannak, melyek összességükben és közvetlenül természetéből következnek: ezek tehát egyetemlegesek, sérthetetlenek, elidegeníthetetlenek.”

„E jogok nem valamely testülettől, hanem Mennyei Atyánktól valók. Tiszteletben kell e jogokat tartanunk, ápolnunk, fejlesztenünk kell ezeket és fejlődésükhöz megfelelő körülményeket kell teremtenünk. Bárha napjainkban – főként a totális államokban – újjászületőben van az Állam onnipotenciája, amely az embert létezésének minden dimenziójában irányítani akarja, ám léteznek olyan jogok, melyek függetlenek a politikai testületektől. Egyedül a teremtőtől függenek. (...) Ezeket a jogokat semmilyen – még a leghatalmasabb társadalom sem sértheti meg anélkül, hogy konfliktust ne teremtsen állampolgáraival, az emberrel és személyiségével. (...) Ezek a jogok a következők: a z é l e t h e z v a l ó j o g, az emberhez m i é l t ó é l e t h e z v a l ó j o g. Ehhez kapcsolódik a s z a b a d s á g h o z és egy bizonyos fajta é l e t f o r m á h o z v a l ó j o g. Továbbá a z e r k ö l c s i é s a k u l t u r á l i s é r t é k e k h e z v a l ó j o g. Ezek sem valamiféle külső hatalomtól függenek, hozzátartoznak az emberhez mint gondolkodó lényhez. (...) Az I s t e n t i s z t e l e t é h e z v a l ó j o g, összhangban a lelkiismereti szabadsággal. Ez utóbbihoz hozzátartozik a vallásszabadság. Ne kelljen a hívőknek katakombákban rejtőzniök, közeledhessenek bátran a Minden-

ható felé, ne csak egyedül, otthon, de nyilvánosan is tisztelhessék.”

A bíboros később „a munka szabad megválasztásáról és a családi élet szabadságáról” beszélt, majd „az egyesüléshez való jogot” elemezte, aminek célja, hogy „ne legyen úr az állampolgárok és a hatalom között”. (...)

„A személyiséget nem a hivatalos intézmények, hanem az emberek által szabadon alkotott társulások alkotják. A személyiség szabad fejlődése (...) a közéletben való részvétel garanciájától függ. Mint gondolkodó és szabad lény, az ember nem képes a rákényszerített intézményeken keresztül megnyilatkozni. Szükségleteinek megfelelően, saját magának kell azokat létrehozni. (...) Ami szintén nélkülözhetetlen: jogaink védelmének joga. Ehhez a belső szabadság olyan légkörét kell megteremteni, hogy amint jogain csorba esik, az ember ne féljen azokat megvédeni, és számíthatson arra, hogy nyert ügye lesz. Társadalmi és gazdasági problémákról szólva Wyszynski megjegyzi, hogy az embernek joga van „neki megfelelő munkát követelnie saját hazájában (...). Ehhez még hozzá kell tartozzék a munka szabad megválasztásának joga. A munkát nem szabad az emberekre kényszeríteni.”

A későbbiekben az emberhez méltó munka feltételeiről esik szó, azaz olyan körülményekről, amelyek nem veszélyeztetik az ember erkölcsi és fizikai erejét. A bíboros prímás „a javadalmas igazságosságának problémájáról” is beszél, és támadja a vasárnapi pihenés jogának megsértését az úgynevezett „társadalmi munkával”. Erről szólva figyelmeztetett „a kapitalista szellem újjászületésének veszélyére” is, amely veszély „az anyagi javak fetiszizálásából” következik.

„Félek, hogy hazánkban újjáéled a kapitalista szellem, hogy a demokratikus rendszer enged a kapitalista szellemnek, és ezáltal az embert robottá alacsonyítják,

és egyedül termelési kapacitásának függvényében ítélik meg.”

A Prímás támadta a kormány ateizálási politikáját is:

„Minthogy a hatalmon lévők szeretik, ha a hatalmat Istentől származtatják, azt is meg kellene érteniök, hogy nem lehet a hatalmat Isten ellen irányítani (...), mert amint ez bekövetkezik, annak már sem alapja sem jogcíme nincs, hogy az állampolgároktól engedelmességet követeljen.” Ezért „anakronisztikus az állami és a politikai ateizmus”, hasonlóképp anakronisztikus „a társadalom ateizálására szervezeteket létrehozni” és az „ateista propaganda állami finanszírozása”.

„Meg kellene végre szüntetni a megfélemlítés légkörét, és jogaiknak tiszteletben tartásával kellene a hatalomnak az állampolgárok szeretetét kivívnia. Minél inkább tiszteletben tartanak az állampolgárok jogait, kiváltképpen az emberi szabadsághoz, az igazsághoz, a szeretethez, a törvényességhez való jogot, az egyenlő szakmai és kulturális esély jogát, a vallás és gyónásszabadság jogát – annál inkább válna feleslegessé a megfélemlítés légköre, és annál hamarabb csökkenthetnék a hihetetlen méretűre duzzasztott biztonsági alakulatok létszámát.”

Az Állam és az Egyház közötti viszony normalizálásának kérdését vizsgálva Wyszynski ezt mondja: „a legfontosabb, hogy elismerjék az Egyház jelenlétét a lengyel társadalomban”. A normalizálás alapelemei a következők: „a polgári szabadságjogok, valamennyi jog tiszteletben tartása, lelkiismereti és vallásszabadság, a katolikus kulturális körök szabadsága”.

„Ez számunkra azt jelenti, – hangsúlyozta a prímás – hogy lehetőségünk legyen katolikus kultúrát létrehozni hazánkban, nem pusztán materiális, hanem szellemi, erkölcsi, etikai, ideológiai kultúrát, hogy a katolikus társadalomban helye legyen a katolikus kultúrának. A normalizálás másik alapfeltétele, hogy az állampolgá-

rokat (...) szabadon oktathassák a keresztény erkölcs szellemében. (...) Végül pedig azt gondoljuk, hogy feltétlenül szükséges egy, a katolikus etikát magáénak valló társadalmi miliő létrehozása a fiatal generációt fertőző destruktív és amorális erők ellensúlyozására. Csak akkor beszélhetünk majd igazi normalizációról, amikor mindezeket az elemeket figyelembe vették, tiszteletben tartják és elismerik.”

„(...) Egy értelmesen felépített társadalomnak nem lehet célja mindig ugyanazt a szűkre szabott sablont alkalmaznia, hanem szabad munkalehetőségeket kell biztosítania a különböző társadalmi csoportok számára (...). Ez azonban elképzelhetetlen az egyesülési jog szabadságának bátor védelme nélkül, vagyis hogy azok, akiknek közös céljaik vannak, összefoghassanak; ide tartozik a sajtószabadság, a szabad véleménynyilvánítás, a kiadás, a vita, a gondolat, a tudományos kutatás szabadságának joga is. Ezek az összetevők alkotják a kulturális, társadalmi, nemzeti és politikai élet gazdagságát.”

Ezekből az idézetekből világos szemlélet bontakozik ki a katolikus egyház szerepét illetően. E szemlélet az Egyházat nem politikai erőnek, hanem vallási és erkölcsi közösségnek tekinti, ám nem riad vissza szükség esetén attól sem, hogy harcoljon erkölcsi alapelveiért, ha azokat a politikai hatóságok megsértik. A hétköznapi gyakorlatban a lengyel prímás akció-programja elég közel esik a „politikai teológia” J. B. Metz által megfogalmazott gondolatához az Egyház kritikai és antitotalitárius szerepéről a mai társadalmakban. Az antitotalitárius elvekhez való hűségét a lengyel püspöki kar és a prímás konkrét cselekedetekkel bizonyította. A *Szent Kereszt* szentbeszédben Wyszynski bíboros a következőket mondta:

„A lengyel püspöki kar fájdalommal fogadta, hogy valamennyi lengyel fiataalt egyetlen, monopolitikus szervezetbe próbálnák bevonni, és a püspöki kar nem is rej-

tette véka alá álláspontját. E próbálkozások az ifjúság, különösen az egyetemi ifjúság társadalmi okulásának lehetőségeit szegényítik, csökkentik. Ez kétséget kizáróan kárára lesz a nemzeti kultúrának, sőt a társadalmi és a politikai élet kultúrájának is.”

Pontosan ugyanígy érveltek a varsói diákok is, mikor élesen tiltakoztak a kormány egyesítési terve és minden olyan kísérlet ellen, mely a lengyel ifjúsági szervezeteket a szovjet Komszomol mintájára akarta átalakítani.

A „Lengyelországi katolikus ifjúság oktatásával kapcsolatos Nyilatkozatban” a püspökök felemelték szavukat azon iskolai reformtervvel szemben, amely le akart tiltani minden iskolán kívüli katekizmus oktatást:

„Minden igazán humanista oktatási rendszer alapja, hogy fellelhető legyen benne az igazság az emberi méltóságról, ami kivétel nélkül minden emberre kell, hogy vonatkozzék. Korunkban, mikor mindennapos az ember ember által való megaláztatása és diszkriminációja, a fiatalság védelme a demoralizálódás ellen elsősorban azt követeli meg, hogy megmutassuk, milyen felbecsülhetetlen, örök értéket képvisel minden ember. A keresztényi szellemben nevelt társadalomban a tanuló ifjúságnak ezt az igazságot filozófiai és szociológiai érvekkel támaszthatjuk alá, és ezen alapigazságnak a legmélyebb bizonyítékát azzal a kijelentéssel adhatjuk, hogy az ember Isten képére teremtett, Jézus Krisztus szerelme váltotta meg, arra hivatott, hogy együttműködjék Istennel a világ szervezésében és, hogy az örökkévalóságig résztvegyen Isten életében.”²

Az idézetben megtalálhatjuk a keresztényi elveket és az „emberi jogok” laikus alapgondolatát egyaránt. A lengyel püspökök nem elégedtek meg az intézményesített Egyház speciális érdekeinek és a katolikus közösség vallási jogainak védelmével – hanem kiálltak minden ember polgárjogai mellett, vallásra való tekintet nélkül.

A lengyel prímás és a püspöki kar nyilatkozott az ál-

lampolgári kötelességekről is. Ehelyütt minket elsősorban az értelmiségre háruló feladatok érdekelnék. Az 1968-as év emlékezetes márciusában, a Visitatio rend templomában Wyszynski bíboros misét celebrált, amelyben ezt mondta:

„Minden társadalomban vannak emberek, akiknek az a kivételes feladatuk, hogy az igazságot kimondják. Tudásuk, műveltségük, tapasztalatuk, életismeretük miatt hivatottak erre. Ki kell mondaniok az igazságot! Erkölcsi kötelességük ez a társadalommal szemben. Ha hallgatnak, akkor szóhoz jut az olcsó demagógia és délibábokkal, önpusztító varázs-receptekkel mérgezi meg a társadalmat. Valakinek ki kell mondania az igazságot, és ennek az egész nemzet hasznát látja, a hatalmon lévők is, mert a hibákat elkerülhetik.”

A primás egyenesen a hallgatósághoz szólt: *„Felelősek vagytok az igazságért, és nem hallgathattok félelmekben. Ha kimondjátok az igazságot, azzal bebizonyítjátok hazaszereteteteket, szereteteket a nép és az állam iránt. Ha hallgattok, azzal a szeretet hiányát bizonyítjátok. Hallgatásotoknak mindenki kárát látja.”*³

E témáról a teljes püspöki kar is nyilatkozott 1969 október elsején kibocsátott levelében:

„A társadalmi élet egyik csapása a hazugság – olvashatjuk a levélben – lealjasítja az embert, sérti felebarátaink méltóságát, aláássa a tekintélyt. (...) A hazugság nemcsak a közjónak árt, de végső soron alapjaiban rendíti meg a társadalmi életet. Az embernek joga van az igazsághoz. Az igazság keresése és hirdetése a legerősebb fegyver az ember rabszolgává alázása ellen. A hazug információk gyakran elárasztanak minket, a közölt hírek hamisak vagy tendenciózusak. Bátorságot kell gyűjtenünk és cselekednünk kell az igazság védelmében, ha saját méltóságunkat meg akarjuk őrizni. Írók, újságírók, tollforgatók, felszólítunk titeket: az élet és az oktatás minden területén írjátok meg az igazságot, védelmezzé-

tek az igazságot! Így bizonyítsátok be felebarátaitok iránti szereteteket.”⁴

Alexander Szolzsenyicin jelmondata („Ne éljünk hazugságban”) és Leszek Kolakowskié („Méltósággal élni”) azonos értelemben fogantak.

Nem véletlenül említem Alexander Szolzsenyicin és Leszek Kolakowski nevét a lengyel prímás és a püspöki kar nyilatkozatainak elemzése során. Ezzel az összekapcsolással egy alapvető konvergenciára akarok rámutatni igen-igen különböző hagyományok és magatartás-formák között. A találkozási pont, mely vallási és országhatárokat hág át, az antitotalitáriánus nézőpont, amely felismeri az emberi jogok és kötelességek azonosságát, minthogy az embernek egyszerre joga és kötelessége szabadon és az igazságért küzdve élni. E konvergencia megállapítása nem újdonság; ezek az értékek és ezek a gondolatok egyaránt mélyen gyökereznek a keresztény és a laikus hagyományban. A keresztény tant vizsgálva minden nehézség nélkül megtaláljuk a mindenkori rendszer korlátlan hatalmával és az Állam idealizálásával szembeni ellenállás igazolását. Minden további nélkül megtalálhatóak hasonló gondolatok a laikus hagyományban: elegendő, ha a szabadgondolkodás egyik klasszikusának, John Stuart Mill-nek a nevét említjük – aki a szabadságról írt értekezést – valamint Karl Marxét, akinek érdekes és mélyenszántó gondolatai voltak a sajtócenzúráról. Mégis, eme objektív konvergenciák ellenére soha a keresztények, sem a laikusok nem érezték, hogy össze kell fogniuk, nem védelmezték soha közösen ezeket az értékeket, és sem egyikük, sem másikuk nem tekintette szövetségesének a másikat. Új jelenség e szolidaritás valósága és jellege, és mindkét részről szükségességének tudatosítása.

Az elmúlt évek során megváltozott a laikus értelmiség magatartása az Egyházzal szemben. A laikus értelmiség beszüntette harcát az Egyház ellen, megszűnt a hivatalos

ateizmus terjesztője lenni. Sokan nyilvánosan is hangot adtak megváltozott álláspontjuknak. A *Tygodnik Pow-szechny*nek adott nyilatkozatában a költő Slonimski a következőket mondta:

„Fiatal éveimben a katolikus egyház és a haladó len-gyel értelmiség közti ellentét gyakran nyílt harcban nyilvánult meg. Az Egyházat a kapitalizmus támaszának tekintettük, és – erről is beszélnem kell – gyakran kifejtettem laikus meggyőződésemet főként a társadalmi problémákat és az erkölcsöt érintő vitákban. A Vatikán, vastag fallal védett tornyába vonulva, teljesen elzárkózott az átalakulóban lévő világtól (...), és a huszadik század közepéig nem is volt hajlandó rést engedni ezen a falon.”

Slonimski ezután kimutatja a *Popularum progressio* enciklika és az Emberi Jogok Nyilatkozata közötti alapvető konvergenciát, valamint a Zsinat-utáni katolicizmus és a haladó laikus gondolkodás közeledését, mely utóbbi szakított a „század elején még jellemző tudományos arroganciával”. „Az az érzésem – írja végül Slonimski –, hogy az Egyház és a haladó laikus gondolkodás közeledése nem ideológiákból következik, hanem a létében fenyegetett emberiség iránti megnövekedett felelősség-érzetből.”⁵

A *Riadó* című feledhetetlen ellenállási vers költője pontosította álláspontját az egyik nyugati újságírónak adott interjújában. Arra a kérdésre, hogy ő, a makacs racionalista, anarchista és liberális miért publikál rendszeresen egy katolikus hetilapban, pedig annyi más folyóirat között válogathatna, Slonimski röviden ezt válaszolta: „A háború előtt az Egyház retrográd volt és a kommunisták hirdették a haladást; ma ennek az ellenkezője igaz.”

Erről, az Egyházzal szembeni teljesen megváltozott magatartásról tanúskodnak annak az embernek az utóbbi évekből származó írásai is, akit hallgatólagosan a lai-

kus baloldal fő ideológusának tekintettünk: Leszek Kolakowskiról beszélek.

Az 1940-es évek elején egy német lutheriánus lelkipásztor, a XX. század egyik legjelentősebb filozófusa, Dietrich Bonhoeffer a következőket jegyezte fel arról, amit „az utóbbi évek egyik legmegdöbbentőbb élményének” tekintett:

„Azokban az években – írja Bonhoeffer – amikor üldözni kezdtek mindent, aminek csak köze is lehetett a kereszténységhez, amikor az irracionális, a vér, az elszabadult ösztönök, az emberi bestialitás dicsőítésével az értelmet kellett szembe szegezni; az önkénnyel szemben az írott törvényt; a barbársággal szemben a kultúrát és a humanizmust; az erőszakkal szemben a szabadságot, a toleranciát, az emberi jogokat; a művészet, a tudomány stb. politizálásával szemben az élet különböző területeinek autonómiáját, ekkor született meg valamiféle szövetségesség érzése egyrészt ezeknek az értékeknek a védelmezőiben, másrészt a keresztényekben. És ekkor derült ki, hogy mindazok a fogalmak – értelem, kultúra, humanizmus, tolerancia, autonómia. – amelyek addig az Egyház, a kereszténység elleni harc jelszavai voltak, voltaképpen nagyon közel voltak hozzá. És mindez épp olyan pillanatban történt, amikor mindent megtettek – inkább mint valaha –, hogy a kereszténységet zsákutcába vezessék, míg a hit legalapvetőbb igazságait a leghevesebben bírálták, amely bírálatban nem adtak esélyt kompromisszumra, ellentétes volt az értelemmel, a kultúrával, a humanizmussal és a toleranciával. És minél inkább üldözték a kereszténységet, annál fenyegetőbbé vált a gondolat, hogy magáévá tegye e kigúnyolt értékeket és így, korábban soha sem sejtett módon, kitágítsa horizontját. Különösen megdöbbentő az, hogy e szövetséget saját megmentésére nem az Egyház kereste, hanem épp ellenkezőleg ezek az üldözött és kiátkozott

értékek kerestek menedéket a kereszténységben, az Egyház árnyékában. Az az értelmezés, hogy ez csak időleges, a harc idejére szóló szövetség, természetesen hamis volt. Igazi jelentősége egészen másban állt: a közös forráshoz tértek vissza. Az Egyház függetlenné vált gyermekei, akik elhagyták, a veszély pillanatában visszatértek anyjukhoz. És bár távollétükben sokat változtak, nyelvük és megjelenésük megváltozott, de a döntő pillanatban anya és gyermekei egymásra ismertek. E forrásnál az értelem, a jog, a kultúra és a humanizmus új értelmet és új erőt találtak. És ez a forrás Jézus Krisztus.”⁶

A keresztény szóhasználatban ez azt jelenti, hogy Krisztust – aki Isten emberi formában való megjelenése – az összes emberért kínozták meg, hogy keresztre feszítve megváltotta bűneiket, és ezzel az igazság és a szeretet megváltoztathatatlan törvényét teremtette meg. Minden bizonnyal ez a jelentése a Máté Evangéliumában leírt példázatnak, mikor Krisztus az igazakhoz szól: „Bizony mondom néktek, amennyiben megcselekedtetek eggyel az én legkisebb atyámfiai közül, énvelem cselekedtetek meg.” (Máté, 25, 40) és egy pillanattal később azokhoz, „akik balján vannak”, az ember fia ezt mondja: „amennyiben nem cselekedtetek meg eggyel eme legkisebbek közül, énvelem sem cselekedtetek meg.” (Máté, 25, 45) E szavak azt jelentik, hogy ha egy embert sértünk meg, akkor azzal magát Krisztust is megsértjük.

A hívők számára annak a mondatnak is mély jelentése van, melyben Bonhoeffer Krisztusról mint „forrásról” beszél. Voltaképpen ez azt jelenti, hogy nem lehet bűntelenül elvetni a keresztény hagyományt, mert a felebaráti szeretetről szóló krisztusi tanítást elvetve egyúttal az európai kultúra alaptörvényét is félrelökjük, holott ez az emberi igazság és szolidaritás önértékébe vetett hit alapja. A Krisztus isteni eredetébe vetett hit oly Kegyelem eredménye, amely csak egyeseknek adatik meg, de a

Krisztus parancsainak sérthetlenségébe vetett hit minden emberre kötelező, mivel ez az egyetlen fény, amely megvédheti az emberi szabadságot és méltóságot az erőszakkal és lealacsonyodással, a nihilizmussal és a magány poklával szemben.

„Ezért nevetséges és meddő minden kísérlet – írja találóan Leszek Kolakowski –, hogy „megsemmisítsék Jézust”, hogy kiirtsák kultúránkból azzal az ürüggyel vagy azon az alapon, hogy nem hisziünk Istenben, míg ő hitt benne. Csak olyan korlátolt emberek próbálkozhatnak ezzel, akik azt képzelik, hogy az elnagyoltan megfogalmazott ateizmus nemcsak elegendő világszemléletnek, de feljogosítja őket arra, hogy önkényes szemléletükkel elsekélyesítsék kulturális tradícionkat, megfosszanak minket a legfontosabb élet-nedvektől.”⁷

Jerzy Turowicz ezt írja: *„Ha valaki nem hívő, akkor lehet bár nagyon liberális, hirdetheti, hogy mindenki szabad hite megválasztásában, bizonygathatja, hogy tiszteli mások meggyőződését, ám világfelfogásában nincsen hely az Egyház számára. Ha a világ és az emberek zárt rendszert alkotnak, melynek csak idő- vagy anyagi dimenziói vannak, ha az ember a ráció segítségével kiismerheti, uralhatja, átalakíthatja, berendezheti ezt a világot, ha a történelem tragikus tekervényein az állandó haladás csapását vágja magának, akkor az Egyház, ez a nagy történelmi és területi dimenzióval rendelkező jelenség, az emberi értelem és fejlődés gátja lesz, megakad keresztbe a történelem torkán. Racionális és materialista nézőpontból az Egyház zsákutcába tévedt emberek gyülekezete, és nem is lehet más, és minden bizonnyal sok sarlatán van vezetőik és papjaik között, akik tudatosan vezetik híveiket e zsákutcákba, hogy hasznot húzzanak hatalmukból a lelkek felett. Bármennyire is tiszteletben tartjuk mások meggyőződését, ha nem hisszük Isten létezését, akkor bizonnyal nehéz a kísértést legyőzni, hogy arról ábrándozzunk, azt óhajtsuk, hogy a hamis*

meggyőződés, az egész misztifikáció, amit Egyháznak neveznek, eltűnjék az értelem és a fejlődés útjából.”⁸

Jerzy Turowicz leírása tökéletesen megfelel a valóságnak. Sőt tovább mennék: a gyakran vallásellenes obskurantizmus légkörében nevelkedett baloldali laikusok közül sokan még ma is azt hiszik, hogy a hit lelki fogyatékoság, melyben a hívők és különösen a papok szenvednek. E premisszákból kiindulva az Egyházat valóban az értelem és a haladás kerékkötőjének láttuk. És az aztán eszünkbe se jutott, hogy az emberi jogokat az Egyházhoz tartozva bíráljuk. Hogyan is vehettük volna védelmünkbe a vallásszabadságot, mikor azt az előítéletek, a mágia és a babonák terjesztése szabadságának tekintettük; mivel a vallást az obskurantizmus korának csökevényének gondoltuk?

A laikus baloldalnak rá kell ébrednie erre az evidenciára: igaz, a hit nem mindig vezet jóra, de üldözése mindig rosszra vezet. Ha a vallást erőszakkal szüntetik meg, akkor az erőszakot bizonyára mindenki ellen fel fogják használni, aki másként gondolkodik. A vallásszabadság a polgárjogok tényleges működésének legláthatóbb jele. Valahányszor a hatalom e szabadság ellen támad, az mindig a kulturális élet fölötti totális uralkodási kísérlet jele. E szabály alól nincs kivétel, mivel csak a totalitárius hatalom nem képes Szent Péter és az apostolok buzdítását elfogadni: „Inkább Istennek mint az embereknek kell engedelmeskedni” (Apostolok Cselekedetei 5, 29). A laikus baloldal nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy az ember éppen ember voltánál fogva rendelkezik olyan jogokkal, melyeket semmilyen hatalom sem vonhat meg tőle. Ez az indok arra, miért kell a laikus baloldalnak a valláshoz való jogot védeni.

A helyzet ebből a szempontból javulóban van, új szemlélet látszik diadalmaskodni. A Szovjetunióban élő lengyelek sorsáról és az Alkotmány módosításáról szóló dokumentumok aláírásával a baloldali laikusok kifeje-

zésre juttatták, hogy elvetik a korlátolt ateizmust. Tartok tőle azonban, hogy ez nem elég. Intellektuális önvizsgálatunknak mélyebbre kell hatolnia, elbizakodott meggyőződésünknek – hogy mindennek ellenére *mi* ismerjük az értelem és a haladás igazi útját – egészen a gyökeréig. Valójában ugyanis nem ismerünk ilyen utat; sem mi, sem senki más a világon nem tudja, milyen úton fog a történelem haladni, viszont nekünk – mindenkinél jobban – tudnunk kell, milyen gyilkos következményekkel járhat a „világszellem” titkainak képzelt ismerete. A történelem törvényeinek vélt ismeretében feljogosítva érezhetjük magunkat, hogy az emberek tömegét az „értelem és a haladás” útjára irányítsuk annak ellenére, hogy ezek az emberek egyáltalán nincsenek meggyőződve az új Rend szükségességéről és elkerülhetetlenségéről. Az új Rend, a Haladás, az Értelem, a Szabadság birodalmának megvalósítását erőltetve pedig óhatatlanul az emberek megvetéséhez, az erőszakhoz és az erkölcsi önmegsemmisítéshez jutunk.

Azt gondolom, hogy a természet fölötti rend nem-létezésében való elfogult hit is káros következményeket rejt. „Elfogult” mondom, hisz elkerülhetlen halálunktól eltekintve, semmiről sem lehet abszolút biztos tudásunk. A többi tévelygés, erőfeszítés a fennmaradásért, az igazság makacs környékezése. Ezen a kereséssel, bukással és új nekibuzdulásokkal teli úton őrizzük meg tiszteletünket azok iránt, akik hisznek benne, hogy egy természetfeletti rend nyilatkozott meg nekik. Cselekedeteik alapján ítéljük meg őket, ne pedig mások által elferdített és elrontott szavaik alapján. Csak ilyen feltételek mellett várhatunk, emelt fővel, hasonló magatartást az Egyház tagjai részéről.

Akkor majd elvárhatjuk, hogy filozófiai meggyőződésünk, hitetlenségünk miatt az Egyház ne tekintsen minket értéktelenebbeknek vagy lelki betegeknek. Megkövetelhetjük, hogy mindennapi cselekedeteink, ne pe-

dig a vallási életben való részvétel alapján ítélnék meg minket. Mások hitét tisztelve követelhetjük, hogy tiszteljék hitetlenségünket. És csak akkor kérhetjük végre, hogy tegyenek különbséget a laikus világnézet és a kommunista hatalom politikai gyakorlata között, a laicizáció és a politikus ateizmus között, a szocialista demokrácia gondolata és országunk totalitárius valósága között.

1922-ben a zsidó-származású, soha meg nem keresztelt keresztény, francia Simone Weil, akinek sok megragadó gondolata volt korunk erkölcsi állásáról, ezt írta dominikánus barátjának J.—M. Perrinnek:

„Az Egyház ma az egyén lerombolhatatlan érdekeit védi a kollektív önkénnyel szemben, a gondolatszabadságot a zsarnoksággal szemben. Ám ezeket az értékeket szívesen veszik védelmükbe a pillanatnyilag gyengébbek. Ez számukra az egyedüli lehetőség, hogy egy napon ők váljanak az erősebbekké. (...) Ahhoz, hogy az Egyház jelenlegi magatartása igazán hatékony legyen, igazán jelen legyen a társadalmi életben, az Egyháznak nyíltan ki kellett volna mondania, hogy megváltozott vagy, hogy meg akar változni. E nélkül — emlékezve az Inkvizícióra — ki fogja komolyan venni? Bocsánat, hogy az Inkvizícióról beszélek. Fájdalmas számomra ezt a szót idézni rendetek iránt érzett szeretetem miatt, kedves páter. Az Inkvizíció azonban létezett. A római Birodalom, e totalitárius császárság bukása után a totalitarizmus alapjait a XIII. században elsőként az Egyház vetette meg az albigens eretnekek ellen folytatott háború után. A fának bő termése lett. És e totalitarizmus mozgó rugója két szó kimondása volt: anathema sit. E két szót élesztette fel napjainkban minden párt, amely totalitárius rendszert kívánt bevezetni.”⁹

Ismeretes, hogy Lengyelországban ma sokan osztják Simone Weil diagnózisát és aggályait. Azoknak, akik

folyton az Inkvizíció máglyáit emlegetik, meg kell mondani, hogy az Egyház megváltozott. Már régóta nem égetnek máglyán eretnekeket, a vést jósló *anathema sit* nem hangzik már el, nem tiltanak be könyveket. Tudatlanság vagy rosszakarat kell ahhoz, hogy valaki ne értse meg az utolsó pápai enciklikák vagy a második vatikáni zsinat kijelentéseinek értelmét.

Azonban sok barátom érvel így: az Egyház ma kiáll a lelkiismereti és vallásszabadság, a sajtó és a tudományos kutatói szabadság, a véleménynyilvánítás szabadsága és a gyülekezési szabadság mellett, mivel most az Egyház is meg van fosztva ezektől. De ugyanilyen következetességgel védték-e ezeket a szabadságjogokat a katolicizmus uralma idején, például a második köztársaság idején? És vajon hasonló következetességgel fogják-e védelmezni ezeket az elveket, amikor a hatalom újra privilégizált vallásnak fogja tekinteni az új katolicizmust, amikor az oltár újra közel fog kerülni a trónhoz? A válaszom ez: csak a vak nem látja. milyen változásokon ment keresztül a lengyel katolicizmus. Elég, ha összehasonlítjuk a háború előtti katolikus sajtó stílusát és színvonalát a *Tygodnik Powszechny* vagy a *Wież* tartalmával és színvonalával, hogy felfogjuk az átalakulás méretét. Elég ha figyelmesen elolvassuk a püspöki Kollégium pásztorleveleit, s olyan új elemekre bukkanunk bennük, amelyek a legnagyobb reményeket ébresztik. De szerintem nem ez a legfontosabb. (...) Számomra alapvető kérdéstről van szó. A szabadság iránti szerelmünk válna képtessé, ha azt csak magunknak óhajtanánk. *Ezért* politikai kötelességünk, nekünk baloldali laikusoknak, hogy az Egyház szabadság-jogait védelmezzük függetlenül a negyven évvel ezelőtti Egyházzal vallott véleményünktől, vagy attól, hogy milyen szerepet fog játszani negyven év múlva. Az emberi jogok vagy mindenkinek kijárnak vagy senkinek sem. Ez vitathatatlan.

Ezzel azonban nem lehet kikerülni a felvetett problé-

mát. Mert a baloldali laikusok (...) Simone Weilhez hasonlóan gyakran konstatálják, hogy az Egyház újra a „leg hatalmasabbá” akar válni, hogy a szellemi hatalom konstantini modelljéhez való visszatérést óhajtja. Ezt bővebben megmagyarázom Bohdan Cywinski gondolatából idézve, aki a „konstantini egyház” gondolatával szemben a „juliánusi egyház” fogalmát teremtette meg.

„A konstantinizmus fogalma – írja Bohdan Cywinski egy nemrég megjelent könyvében – Konstantin császárról kapta nevét, akinek uralkodása alatt a laikus és szellemi együttes hatalom elmélete először nyert alkalmazást. A julianizmus¹⁰ mint politikai szituáció modellje, a konstantinizmusnak az ellentéte. Nem a két hatalom együttműködése, hanem éppen hogy a divergenciája jellemzi. Az Egyház ellenzékké válik. Semmilyen politikai hatalommal sem rendelkezik, viszont van erkölcsi tekintélye, és pontosan ebben rejlik ereje. Lehetséges, hogy ez általános törvényszerűség, ami meghatározza az Egyház helyzetét az Államon belül: erkölcsi tekintélye a társadalom szemében fordítottan arányos a politikai hatalomban való részvételével. (...) A juliánusi egyházat alapvetően erkölcsi tekintélye jellemzi, mint ahogy a konstantini egyházat politikai hatalma. A juliánusi egyház erkölcsileg tisztább, az üldözések távol tartják tőlük a megalakulókat, és különös dicsfényvel veszik körül, ezért szép és tartós a juliánusi tradíció. Ugyanakkor julianizmus és konstantinizmus valamiképp összekapcsolódnak, rendelkeznek közös vonásokkal, ami főleg az egyházi férfiak mentalitásában szembeszökő. Jól megfigyelhető e két formáció időbeli váltakozása. (...) A julianizmus nem önmagából következik, hanem a konstantinizmusnak a megkérdőjelezése, mindig akkor bukkan fel, amikor az állam lemond az egyházzal való addigi együttműködéséről. Téves az az állítás, hogy a julianizmusnak semmi köze a politikai hatalomhoz: olyan egyház ez, amelyet erőszakkal megfosztottak a hatalomban való részvételtől.

Ez azért fontos, mert meghatározza mentalitását. Juliánus apostata uralkodása alatt Konstantin korát bizonyára mint a normális társadalmi rend modelljét emlegették. Várták azt a pillanatot, amikor ehhez újra vissza lehet térni. Egyetlen pillanatig sem ismerték el az apostata császár rendszerének legitimitását; megpróbálták átvészelné a nehéz időket, hogy amint a nehézségeket leküzdtek, visszanyerjék régi helyüket a társadalmi rendszerben. Nem mondtak le a hatalommal kötött szövetségről, csak azt várták, hogy a rendszer hajlandóságot mutasson e szövetségre. Politikai hatalom híján, az Egyház, mint a spirituális ellenzék vezetője megelégedett az erkölcsi tekintéllyel. Ez az erkölcsi tekintély egy száműzött király hatalmára emlékeztetett, de mégiscsak hatalom volt.”

„(...) A konstantinizmus a hatalomban való részvételt jelenti. A julianizmust az önsajnálatt és a sértettség jellemzi amiatt, hogy ezt elvesztette, de az semmiképp sem jelenti birtoklásának önkéntes feladását. Ezért van az, hogy spirituális hatalma ellenére a juliánusi egyház sohasem teljesen szolidáris a társadalommal, sohasem azonosul teljesen vele. Igaz, a társadalomtól a teljes azonosulást várja, de ez nem ugyanaz. A politikai hatalomtól megfosztván, azért küzd, hogy megőrizze az egész nemzet fölötti szellemi hatalmat. Nem hajlandó azonban más szellemi vagy ideológiai integráció létjogosultságát elismerni, vagy a laikus hatalommal szembeni ellenállás más formáját, hanem csakis azt, amit ő maga irányít és ellenőriz. Amennyiben ezen ellenzék jelenléte nyilvánvalóvá válik, és ha a társadalom számára ideológiai alternatívát jelent, akkor a juliánusi egyház elítéli ezt az ellenzékot, vagy legalábbis a közvélemény előtt kimutatja megvetését és elítélését.”

„A juliánusi egyház sohasem kész az együttműködésre a tőle független ellenzéki tömörülésekkel, akkor sem, ha azok ellenségesek a hatalommal szemben, sem ha a

társadalom kitagadja őket. A laikus hatalommal szemben folytatott harcában egyedül kíván cselekedni, segítőtársak nélkül, és a segítőtársakkal szemben semmilyen szolidaritásra sem érez elkötelezettséget.”¹¹

Ez Cywinski megfogalmazása. A baloldali laikusok közül senki más nem foglalta össze ezeket az aggályokat ilyen tömörséggel és pontossággal. Éppen azt nem szeretnénk pedig, ha az Egyház juliánusi politikát folytatna, és aggódunk egy ilyen politika következményei miatt.

Komoly problémáról van szó. Senki sem tagadhatja a julianizmus hallatlan és nehezen felmérhető érdemeit az Egyház küzdelmében a hivatalos erőszakkal és hazugsággal szemben. Emlékeztetni kell azonban a julianizmusnak Cywinski által oly jól megfogalmazott negatív következményeire is, amelyek napjainkban még az Egyházat is fenyegetik. A julianizmus nemcsak a konstantinizmus következménye, hanem az elszigetelődés is. Amíg a lengyel püspökök egyedül védelmezték, nemcsak a vallást és az Egyházat, hanem az elemi emberi jogokat és az alapvető humán értékeket az uralkodó Ideológia destruktív próbálkozásaival szemben, addig nem volt más lehetőség mint a julianizmus; amíg a laikus ellenzék is ellenségesen viselkedett a vallással és az Egyházzal szemben, addig a julianizmus gyakorlatilag elkerülhetetlen volt. Úgy tűnik azonban, hogy a helyzet megváltozóban van. Lassanként egy olyan ellenzék kristályosodik ki, amely egyrészt elismeri a hagyományos baloldali értékeket (Szabadság, Egyenlőség, Testvériség), másrészt minden kétértelműség nélkül elutasítja — reméljük örökre — a politikai ateizmust.

Ez alapvető újdonság. Ebben a helyzetben a katolikus egyház tagjainak nyilatkozniuk kell, hogy az Egyház feladata világi síkon az Egyház védelme-e vagy az emberé. Meg kell mondaniuk, hogy az Egyház valódi, minden emberre vonatkozó szabadságot áhít-e, tehát azokra is, akik más Istenbe hisznek, vagy akik nem hi-

vők, vagy pedig csak sajátmagának, kultuszának, iskoláinak, sajtójának követeli-e a szabadságot. Továbbá: kíván-e az Egyház – ismétlem: a világi rend síkján – mindazok védelmezője lenni, akiket bántanak, megaláznak, üldöznek, akik szenvednek, vagy csupán intézményes jogait akarja-e kiterjeszteni, és privilegizált helyét akarja-e visszanyerni az Államon belül? Teljesíteni akarja-e apostoli küldetését az Egyház és az Állam szétválasztottsága ellenére, vagy pedig az Állammal való egyetértésben a nemzetet akarja-e kormányozni? Végül: törekszik-e felekezeti politikai pártok létrehozására, vagy pedig szétválasztva az „istenit a császáritól”, politikai kérdésekben megelégszik-e olyan általános irányelvekkel, mint amiket VI. Pál pápa enciklikái tartalmaznak?

Nem az én feladatom e kérdésekre választ adni. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy a baloldali laikusok – és a valóban baloldali katolikusok – számára, ezek nem elméleti, hanem nagyon is konkrét kérdések; ugyanolyan konkrétak, mint az ország, amelyért küzdünk.

JEGYZETEK

1. Jean-Marie Domenach, Vallásos öntudat, politikai öntudat”, *Wież*, 1968, 6. sz., 18. o.
2. Pásztorlevelek..., 758. o.
3. Wyszynski bíboros, *Idzie nowych ludzi plemie...*, 277. o.
4. Pásztorlevelek..., 577. o.
5. Antoni Slonimski, *Obesnosc*, Warszawa, 1973, 9–11. o.
6. Dietrich Bonhoeffer, *Válogatott írások*, Varsó, 1970, 150. o.
7. Leszek Kolakowski, *Jézus Krisztus a próféta és a reformátor*, *Argumenty*, 19–26 XII, 1965.
8. Jerzy Turowicz, *Ecclesia, Chrzescijanin w dzisiejszym swiecie*, Znak, 1963, 25. o.
9. Simone Weil, *Válogatott írások*, lengyelül C. Milosz szerkesztésében, „Kultura” könyvkiadó, Paris, 1953, 114. o.
10. Julianus apostata nevéből aki „uralta a kereszténységet és megpróbálta az Egyházat lerombolni”. (A szerző jegyzete)
11. Bohdan Cywinski, *A be nem hódoltak geneológiája*, Varsó, 262–264. o.